

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου – Βασιλάκου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Τμ. Θεατρικών Σπουδών Παν. Αθηνών

Ιστορικό υπόβαθρο

Η εμφάνιση ελληνικών παροικιών στη Ρωσία ανάγεται στο 18^ο αιώνα και αποτελεί συνέπεια της ανάπτυξης του εμπορίου στη Βαλκανική Χερσόνησο και τη Νότια Ρωσία. Η συνθήκη του Κιουτσούκ – Καϊναρτζή (1774) συνέβαλε στη θεαματική πρόοδο του εμπορίου και της ναυτιλίας, που υπήρξε το βασικό κίνητρο για τη μετανάστευση ελληνικών πληθυσμών προς τη Νότια Ρωσία, καθώς και οι δύο ρωσοτουρκικοί πόλεμοι.¹

Η Οδησός (Odessa) κτίστηκε το 1794 από την αυτοκράτειρα Αικατερίνη τη Μεγάλη σε απόσταση 200 μιλίων από τη Βάρνα όπου η αρχαία Οδησός, στα παράλια της Βουλγαρίας, μετά τη νίκη των ρωσικών στρατευμάτων στο δεύτερο ρωσοτουρκικό πόλεμο. Από το 1795 και μετά η πόλη άρχισε να συγκεντρώνει Έλληνες μετανάστες απ' όλα σχεδόν τα μέρη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αν και μαρτυρίες αναφέρουν την ύπαρξη Ελλήνων ήδη στην περιοχή, η οποία ήταν γνωστή παλαιότερα με την ονομασία Χατζήμπεη.²

Κτισμένη πάνω σε λόφο ύψους 70 μέτρων, η Οδησός αναπτύχθηκε γρήγορα λόγω του ηπιότερου κλίματός της σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ρωσίας, αλλά και λόγω του λιμανιού της, που συνέδεσε το Βορρά με τις αγορές της Μεσογείου.

Οι διοικητές της, ο γάλλος δούκας Richelieu (1803 – 1814), ο πρίγκηπας Langeron (1814 – 1822) και ο πρίγκηπας M. Vorontsov (1822 – 1844) φρόντισαν αφ' ενός για την καλαισθησία της νέας πόλης, που κοσμήθηκε με πανέμορφα κτίρια, αφ' ετέρου για την τόνωση του εμπορίου, καθιστώντας το λιμάνι της ελεύθερη ζώνη εμπορίου, όπου η διακίνηση εμπορευμάτων πραγματοποιούνταν χωρίς δασμούς.³

Η παροχή πολιτικών και οικονομικών κινήτρων έδωσε μεγάλη ώθηση στο εξαγωγικό εμπόριο των σιτηρών από τη Νότια Ρωσία προς τις αγορές της Δύσης. Οι Έλληνες, επωφελούμενοι από αυτές τις ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες γίνονται οι «βασιλιάδες του σταριού»,⁴ με αποτέλεσμα να πετύχουν να καταλάβουν την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα στους μεγαλέμπορους, που δημιούργησαν δυναμικές επιχειρήσεις με υποκαταστήματα σε εμπορικές πόλεις της Δυτικής Ευρώπης. Εξίσου σημαντική ήταν η παρουσία τους στο χώρο της ναυτιλίας και των επαγγελματιών.⁵

Έτσι η ελληνική παροικία της Οδησού⁶, από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, κατάφερε με την οικονομική της δύναμη να δημιουργήσει αξιοζήλευτες συνθήκες για τη θρησκευτική ζωή, καθώς και για την εκπαίδευση των μελών της.⁷ Το 1794 θεμελιώνεται ο πρώτος ελληνορθόδοξος ναός της πόλης προς τιμή του Αγίου Νικολάου και της Αγίας Αικατερίνης και το 1804 ο ναός της Αγίας Τριάδας,⁸ ο μετέπειτα ναός των Φιλικών, που εγκαινιάζεται το 1807. Το 1814, χρονιά που συστάθηκε η Φιλική Εταιρία, αρχίζουν οι προσπάθειες ίδρυσης του πρώτου οργανωμένου σχολείου, της γνωστής Ελληνεμπορικής Σχολής,⁹ καθώς και του πρώτου ελληνικού τυπογραφείου.

Η οικονομική και κοινωνική αυτή ευημερία θα αποτελέσει το όχημα για τη συνακόλουθη ανάπτυξη της πολιτιστικής ζωής της πόλης, όπου το ελληνικό στοιχείο θα κάνει και εδώ αισθητή την παρουσία του.

Θεατρική ζωή

Προεπαναστατική περίοδος (1810 – 1821)

Η εκκίνηση της θεατρικής ζωής στην Οδησσό τοποθετείται στα 1805, όταν επί δούκα Richelieu χτίζεται μεγάλο θέατρο από το Γάλλο αρχιτέκτονα Thomas de Thomon, το οποίο εγκαινιάζεται το 1810 με παραστάσεις ενός ρωσικού θιάσου.¹⁰ Τόσο ο πρώτος διοικητής της πόλης, όσο και ο διάδοχος του, κόμης Langeron θα ενισχύσουν τη θεατρική δραστηριότητα. Από το 1815, μετά από μία νεκρή περίοδο λόγω του ρωσοτουρκικού πολέμου, η θεατρική ζωή θα αναζωογονηθεί με την εμφάνιση περιοδευόντων ρωσικών και ξένων θιάσων, κυρίως ιταλικών. Το ρεπερτόριό τους συγκροτείται από έργα της πρόσφατης ιταλικής και γαλλικής παραγωγής με έμφαση στο μελόδραμα¹¹, ενώ οι γλώσσες που χρησιμοποιούνται στη σκηνή είναι, εκτός από τα ρωσικά, τα γερμανικά και τα πολωνικά.¹²

Ενδεικτικά μνημονεύεται ότι το 1818, όταν ο αυτοκράτωρ Αλέξανδρος επισκέφθηκε την Οδησσό, παίχτηκε το μελόδραμα *Οι Ιταλοί εν Αλγερίω*, (*L' Italiana in Algerio*) του Gioacchino Rossini, που είχε παρασταθεί για πρώτη φορά στο θέατρο “San Benedetto” της Βενετίας το 1813.¹³ Οι παραστάσεις αυτές των ξένων θιάσων προσείλκυαν και Έλληνες θεατές. Το ίδιο θα συμβεί αργότερα και στις ελληνικές παραστάσεις τις οποίες παρακολουθούν και «αλλογενείς» θεατές.¹⁴

Η πρώτη εμφάνιση ελληνικού θιάσου στην Οδησσό τοποθετείται το Νοέμβριο του 1814 και στοιχειοθετείται από είδηση που δημοσιεύεται στο περιοδικό «Ελληνικός Τηλέγραφος», σύμφωνα με την οποία παίχτηκε στην ελληνική γλώσσα το έργο *Θεμιστοκλής εν Περσία* του Μεταστάσιου.¹⁵ Η νεώτερη αυτή πληροφορία διασταυρώνεται με την παλαιότερη γνωστή αναφορά του Κωνσταντίνου Κούμα, ο οποίος σε επιστολή του το 1817 προς τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τοποθετεί την έναρξη των παραστάσεων σε ελληνική γλώσσα στην Οδησσό τρία χρόνια πριν, δηλ. το 1814.¹⁶ Η παράσταση αυτή που δόθηκε στο δημόσιο θέατρο της πόλης φαίνεται ότι εντάσσεται σε μια σειρά άλλων πολιτιστικών εκδηλώσεων στα πλαίσια εορτασμού για την ειρήνη.

Ως προς το κείμενο της παράστασης, πιθανολογείται η χρήση μιας άγνωστης μετάφρασης του έργου, η οποία χρησιμοποιήθηκε και σε μεταγενέστερες παραστάσεις του. Οπωσδήποτε ο *Θεμιστοκλής* αποτελεί ένα από τα βασικά έργα του ρεπερτορίου του θιάσου με βαρύνουσα σημασία,¹⁷ όπως αποδεικνύεται από το γεγονός ότι θα επαναληφθεί αρκετές φορές τα επόμενα χρόνια¹⁸. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Κούμας αναφέρει ότι στα τέλη Αυγούστου του 1817 παρακολούθησε δύο παραστάσεις του.¹⁹

Το ρεπερτόριο του ελληνικού ερασιτεχνικού θιάσου θα εμπλουτιστεί στη συνέχεια με το δράμα *οι Σουλιάται* έργο ανώνυμου συγγραφέα άγνωστης προέλευσης, το οποίο παίζεται το καλοκαίρι του 1816 με την ευκαιρία του εκεί ταξιδιού του Μεγάλου Δούκα Νικολάου, μετέπειτα τσάρου. Θα ακολουθήσει το ελληνικό ιστορικό δράμα *Λεωνίδα εν Θερμοπύλας* που παίζεται τον Οκτώβριο του 1817, με την ευκαιρία της επίσκεψης στην Οδησσό του Μεγάλου Δούκα Μιχαήλ. Το έργο είχε εκδοθεί το 1816, χωρίς μνεία του συγγραφέα του, με την οικονομική ενίσχυση του Υδραίου καπετάνιου Νικολάου Παντελή Νικολάκη.²⁰

Οι παραστάσεις αυτές, αν και δεν γνώρισαν μεγάλη δημοσιότητα στο εξωτερικό, δημιούργησαν ένα αίσθημα αγαλλίασης στην ελληνική παροικία και συνέβαλαν στην εδραίωση του ερασιτεχνικού θιάσου, όχι όμως χωρίς δυσκολίες, όπως συμβαίνει πάντα σε νεωτεριστικές πρωτοβουλίες. Κάποιοι «γεροπαράξενοι» προέβαλλαν αντιρρήσεις και αποδοκίμασαν τις ενέργειες των φιλότεχνων νέων, με αποτέλεσμα ο θιάσος να κινδυνεύσει να διαλυθεί.²¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η εγκατάλειψη της προσπάθειας να ανεβεί στη σκηνή το έργο *Μέγας Αλέξανδρος εις τας*

Ινδίας του Μεταστάσιου, λόγω άρνησης των νεαρών ανδρών να υποδυθούν γυναικείους ρόλους, αλλά και λόγω έλλειψης χρημάτων. Τελικώς, οι δυσκολίες ξεπεράστηκαν, αφού βρέθηκαν λύσεις για τα πρακτικά προβλήματα και ο θίασος, από το καλοκαίρι του 1817, αναλαμβάνει δράση με παραστάσεις που θα τύχουν πανελληνίας αναγνώρισης,²² γεγονός που θα οδηγήσει τους Έλληνες της Οδησού το 1818 «να παραλάβουν το κοινόν θέατρον διά να χαίρωνται καθημερινώς παραστάσεις»²³ και να αναθέσουν την επιστασία του στον ηθοποιό Γεώργιο Αβραμιώτη που είχε ήδη διακριθεί για την υποκριτική του τέχνη.²⁴

Η άφιξη του Νικόλαου Πίκκολου ο οποίος, ακολουθώντας τον Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, έρχεται στην Οδησό, θα δώσει το έναυσμα για ανανέωση του θιάσου. Έτσι το Φεβρ. του 1818 παίζεται ο *Φιλοκτήτης* του Σοφοκλή στη διασκευή του φωτισμένου λόγιου. Πρόκειται για την πρώτη παράσταση αρχαίου δράματος στη νεοελληνική που θα αποτελέσει σημαντικό καλλιτεχνικό και πολιτιστικό γεγονός, όπως περιγράφεται στα κυριότερα περιοδικά της εποχής. Ο διασκευαστής, ακολουθώντας την πρακτική του ευρωπαϊκού θεάτρου, είχε μεταφράσει το κείμενο σε πεζό, χωρίζοντάς το σε τρεις πράξεις και αφαιρώντας τα χορικά, με στόχο να το προσαρμόσει στις δυνατότητες του ελληνικού ερασιτεχνικού θιάσου.²⁵

Το Σεπτ. του 1818 θα παιχτεί το δράμα *θάνατος του Δημοσθένους* του Νικ. Πίκκολου, παράσταση με ιδιαίτερη επιτυχία, στην οποία για πρώτη φορά γυναικείος ρόλος, αυτός της Θεανούς ερμηνεύεται όχι από άνδρα, όπως συνέβαινε μέχρι τότε, αλλά από τη ρωσίδα ηθοποιό Μαρασέβσκαγια, πρωταγωνίστρια του Ρωσικού Θεάτρου. Για τη συμβολή της αυτή η ηθοποιός θα αμειφθεί με σεβαστό χρηματικό ποσό, ενώ αργότερα θα δοθεί και ευεργετική παράσταση για την ίδια με τον *Φιλοκτήτη*.²⁶ Όσο για το έργο, πρόκειται για το πρώτο νεοελληνικό δράμα που παρουσιάζεται σε δημόσια παράσταση που γνωρίζει πανελλήνια αναγνώριση. Ακολούθησε η χορευτική παντομίμα *Οι Σουλιώτες στα Ιωάννινα*.²⁷

Την ίδια χρονιά τυπώνεται στη Βιέννη το ιστορικό δράμα *Οι Στρελίτζοι* του άγνωστου δραματουργού από το Μόναχο Joseph Marius Babo, μεταφρασμένο από τον Ιωάννη Κοκκινάκη, το οποίο, όπως αναφέρεται στον πρόλογό του, προοριζόταν να παρασταθεί από τον ερασιτεχνικό θίασο της Οδησού, παράσταση που όμως μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί από την έρευνα.²⁸

Τον επόμενο χρόνο, ο κύκλος των συνεργατών του θιάσου διευρύνεται με την παρουσία του Γεώργιου Λασσάνη, δασκάλου στην Ελληνεμπορική Σχολή, ο οποίος, εκτός από ερασιτέχνης ηθοποιός, καταθέτει τη σύμβολή του και ως θεατρικός συγγραφέας με δύο έργα, το μονόπρακτο δράμα *Η Ελλάς και ο ξένος*, έργο πατριωτικού περιεχομένου και την τραγωδία *Αρμόδιος και Αριστογείτων*, με αντικείμενο την τυραννοκτονία. Και τα δύο έργα που παίχτηκαν το Φεβρ. 1819 προκάλεσαν τον ενθουσιασμό των ομογενών.²⁹ Οι παραστάσεις θα συνεχιστούν όλη τη χρονιά, καθώς και το 1820, οπότε πληροφορούμαστε ότι παίχτηκαν δύο δράματα του Βολταίρου *Ο Μωάμεθ ή ο φανατισμός* και *Ο θάνατος του Καίσαρος* μεταφρασμένα από τον λόγιο Γεώργιο Σερούιο, παραστάσεις που έδωσαν την ευκαιρία στον εξ Ιθάκης Σπυρίδωνα Δρακούλη να διακριθεί για την υποκριτική του τέχνη.³⁰

Αξίζει να σημειωθεί όλη αυτή η πρωτόφαντη θεατρική δραστηριότητα έλαβε σάρκα και οστά χάρη στους τολμητές πρώτους Έλληνες ηθοποιούς, που η ιστορική συγκυρία οδήγησε στο διπλό ρόλο του από σκηνης διδάσκαλου και στη συνέχεια του αγωνιστή στα πεδία των μαχών. Με την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης θα αφήσουν το σανίδι και θα πιάσουν το καριοφίλι. Πρώτος ο Σπυρίδων Δρακούλης, ο επονομασθείς «Ταλμάς» του ελληνικού θεάτρου, ακολουθώντας τον Αλέξανδρο Υψηλάντη ως εκατόνταρχος του Ιερού Λόχου, θα σκοτωθεί στη μάχη του

Δραγατσανίου (7 Ιουν. 1821). Ο Γεώργιος Αβραμιώτης που είχε και αυτός ξεχωρίσει για τις υποκριτικές του ικανότητες, με την έναρξη της επανάστασης συμμετέχει στις εχθροπραξίες στην Πελοπόννησο και πεθαίνει στο Ναύπλιο το 1825 από τύφο. Επίσης ο Γεώργιος Λασσάνης, πρώτος χιλίαρχος και προσωπικός υπασπιστής του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μετά την ανωτέρω μάχη, θα καταφύγει μαζί του στη Βιέννη όπου πεθαίνει το 1828, ενώ υπό τη σημαία της Φιλικής Εταιρείας θα πολεμήσουν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και οι ηθοποιοί Ιωάννη Σουμάκης και Γεράσιμος Ορφανός.³¹

Το δραματολόγιο

Η επιλογή του δραματολογίου, αν και περιορισμένη ως προς τον αριθμό των τίτλων των έργων, αναδεικνύει τον ελληνοπρεπή προσανατολισμό του. Με σταθερή προσήλωση σε θέματα ιστορικά και ηρωικά που συνδέονται με την αρχαία και την πρόσφατη ελληνική ιστορία επιλέγονται αρχικά ξένα έργα, όπως είναι *Ο Θεμιστοκλής* και *Ο Μέγας Αλέξανδρος εις της Ινδίας* του Μεταστάσιου – το τελευταίο δεν παίχτηκε τελικά – και στη συνέχεια ελληνικά (*Σουλιώται*, *Λεωνίδα εν Θερμοπύλαις*, *Φιλοκτήτης*, *Ο θάνατος του Δημοσθένους*).

Αποδεικνύεται ότι μόνο τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι το 1814 ιδρύεται στην Οδησό η Φιλική Εταιρεία. Οι ιδέες του Διαφωτισμού, διάχυτες στους κύκλους του ανήσυχου ελληνικού στοιχείου βρίσκουν βήμα έκφρασης μέσα από τις επιλογές του πρώτου αυτού ελληνικού ερασιτεχνικού θιάσου, που προσβλέπει, μέσα από την τέχνη, στην αφύπνιση της εθνικής συνείδησης και την πατριωτική ανάταση του ελληνισμού της παροικίας, με απώτερη στόχευση την προετοιμασία της ελληνικής εθνεγερσίας.³² Έτσι παραστάσεις έργων με έντονη ιδεολογική φόρτιση, όπως *Ο Φιλοκτήτης* και *Ο Θάνατος του Δημοσθένους* του Νικ. Πίκκολου, αποτελούν σήμερα σταθμό στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου. Το ίδιο ισχύει και για τα δύο έργα του Γεώργιου Λασσάνη *Ελλάς* και *Αρμόδιος και Αριστογείτων* με πολιτικό και επαναστατικό χαρακτήρα. Αλλά και τα δύο έργα του Βολταίρου που παίζονται το 1820, *Ο Μωάμεθ* και *Ο Θάνατος του Ιουλίου Καίσαρος* συνιστούν «οχήματα» ιδεών του διαφωτισμού, καταγγέλοντας το μεν πρώτο το θρησκευτικό φανατισμό όπως εκφράζεται τόσο μέσα από την απόλυτη εξουσία της παπικής εκκλησίας όσο και μέσα από το Ισλάμ, το δε δεύτερο, την τυραννία και τον αυταρχισμό στο πρόσωπο του Ιουλίου Καίσαρα.³³

Μετεπαναστατική περίοδος

Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και ο ηρωικός θάνατος του Σπυρίδωνα Δρακούλη στη μάχη του Δραγατσανίου διέκοψαν όπως ήταν επόμενο τις θεατρικές παραστάσεις σ' όλη τη διάρκεια του 1821.

Στις αρχές του 1822, συναγωνιστές του γενναίου ηθοποιού στο θέατρο και στον πόλεμο, όσοι διασώθηκαν από τις μάχες, οργάνωσαν στη μνήμη του ερασιτεχνική παράσταση με το *Φιλοκτήτη*, στη διασκευή του Νικόλαου Πίκκολου, παράσταση που προκάλεσε τον ενθουσιασμό του ακροατηρίου.³⁴

Την επόμενη χρονιά, ο νεαρός τότε Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκάβης, βρισκόμενος στην Οδησό για σπουδές, μετέφρασε τον *Μωάμεθ* του Βολταίρου σε ομοιοκατάληκτους στίχους, γεγονός που ενθουσίασε τους φίλους του που ανέλαβαν να παραστήσουν το έργο σε σιταποθήκη της οικίας Κ. Βαρβάτη, η οποία μετατράπηκε σε θεατρική σκηνή.³⁵

Το 1824 μαθητές του Λυκείου «Ρισελιέ» έπαιξαν την *Zaïra* του Βολταίρου με τη συμμετοχή του Αλεξ. Ρ. Ραγκαβή ο οποίος διηγείται τα της παράστασης στα *Απομνημονεύματά του*.³⁶ Η ερασιτεχνική θεατρική δραστηριότητα των Ελλήνων της

Οδησσοῦ, θα συνεχιστεῖ το 1827 με το πεντάπρακτο δράμα *Οἱ Σουλιώτες, εἴτε οἱ Σπαρτιάτες τοῦ 18^{ου} αἰώνα* που παίζεται ἀπὸ μαθητὲς τῆς Ἑλληνομπορικῆς Σχολῆς καὶ το 1834 με τὴν τραγωδία *Ἀριστόδημος* τοῦ Μόντη³⁷ που, μεταφρασμένη στη νεοελληνικὴ γλῶσσα παίζεται στὴν αἴθουσα τοῦ νέου Χρηματιστηρίου.³⁸

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς επαγγελματικὲς παραστάσεις, αὐτὲς πραγματοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς περιοδεύοντες θιάσους που ἐπισκέπτονται τὴν Ὀδησσὸ στα πλαίσια τῶν μετακινήσεων τοὺς στὴν νοτιοανατολικὴ Ἑυρώπη καὶ τὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου, στὶς ἐκεῖ οικονομικὰ ἀκμαῖες ἐλληνικὲς παροικίες. Ἡ ἀπουσία ἐκδόσεως ἐλληνικῶν ἐφημερίδων στὴν Ὀδησσὸ το 19^ο αἰῶνα, κύρια πηγὴ πληροφόρησης γιὰ τὴν ἐλληνικὴ θεατρικὴ δραστηριότητα, μας στερεῖ τὴ γνώση γιὰ τὶς μετακινήσεις αὐτὲς ἐλληνικῶν επαγγελματικῶν θιάσων πρὸς τὴν Ὀδησσὸ. Οἱ πενιχρὲς πληροφορίες μας περιορίζονται στὴν ἐπίσκεψη τοῦ θιάσου τοῦ Ἰωάννη Βασιλειάδη το φθινόπωρο τοῦ 1868³⁹ καὶ τοῦ θιάσου τοῦ Κωνσταντίνου Χαλκιοπούλου, που με τὴ σύζυγό του Ἐλπίδα Κυριακοῦ – Χαλκιοπούλου παίζουν τὴ *Μερόπη* τοῦ Δημ. Βερναρδάκη καὶ τοὺς *Δύο λοχίας* τοῦ Daubigny το Νοεμ. τοῦ 1874.⁴⁰

Τὴν Ὀδησσὸ ἐπισκέπτονται ἐπίσης το 1892 ὁ θιάσος «Μένανδρος» τοῦ Διον. Ταβουλάρη που παίζει στὸ θέατρον «Ρωσσικόν»⁴¹, ἡ Κυβέλη Ἀδριανοῦ το Δεκέμβριο τοῦ 1907 μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος⁴² καὶ το 1910 ὁ θιάσος «Ἀριστοφάνης» τοῦ Ἀναστασίου Ἀπέργη που δίνει παραστάσεις στὸ ἐκεῖ θέατρο «Ἀρμονία» ἀπὸ τὸ Μάρτιο ἕως τὸ Νοέμβριο τῆς χρονιάς αὐτῆς.⁴³

Ἐκεῖνη που ἐμφανίζεται νὰ ἐπαναλαμβάνεται σε σταθερὴ βάση εἶναι ἡ ερασιτεχνικὴ δραστηριότητα. Το 1861 καὶ το 1862 στὸ θέατρο τῆς Ὀδησσοῦ ερασιτεχνικός θεατρικός ὄμιλος στὸν ὁποῖο μετεῖχαν καὶ δύο Ἕλληνες, ὁ Α. Λ. Ἀναστασόπουλος καὶ ὁ Μ. Π. Ἀναστασόπουλος, δίνει θεατρικὲς παραστάσεις γιὰ φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς, καθὼς καὶ γιὰ ἐνίσχυση τῶν μαθητῶν τοῦ Λυκείου «Ρισελιέ».⁴⁴ Το 1872 ἡ ἐλληνικὴ νεολαία τῆς πόλης διοργανώνει παράσταση με τὸν *Ἀριστόδημο* τοῦ Μόντη γιὰ ἐνίσχυση τοῦ νεοῖδρυθέντος Ἑλληνικοῦ Παρθεναγωγείου. Τα ἔσοδα ἀπὸ τὴν παράσταση αὐτὴ, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλες δύο που θα ἀκολουθήσουν, θα προσφέρουν σημαντικὴ οικονομικὴ στήριξη γιὰ τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς.⁴⁵ Ἐπίσης σε ετήσια βάση, γιὰ τὸν εορτασμὸ τῆς ἐπετείου τῆς 25^{ης} Μαρτίου, διοργανώνεται μουσικοδραματικὴ βραδιά με τὴ συμμετοχὴ ερασιτεχνῶν, μαθητῶν καὶ καθηγητῶν.⁴⁶

Ἡ διοργάνωση θεατρικῶν παραστάσεων γιὰ κοινωφελεῖς σκοποὺς ἦταν τὸ μέσο που χρησιμοποιοῦνταν ἐπανειλημμένα γιὰ τὴ συγκέντρωση χρημάτων ἀπὸ κοινωνικὲς οργανώσεις, ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ Ἀγαθοεργὸς Κοινότητα Ὀδησσοῦ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Λέσχη «Ὀμόνοια», γιὰ ἐνίσχυση τῶν ἐλληνικῶν σχολείων καὶ ἄλλων πολιτιστικῶν ἰδρυμάτων.⁴⁷ Ἀλλὰ καὶ οἱ μαθητὲς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοὺς διοργανῶναν φιλανθρωπικὲς παραστάσεις γιὰ στήριξη διαφόρων φορέων, ὅπως συνέβη τὸ Μάρτιο 1899 γιὰ ἐνίσχυση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀγαθοεργοῦ Κοινότητος.⁴⁸

Ἐπὶ δημαρχίας Γρηγορίου Γρ. Μαρασλή⁴⁹ (1878 – 1894), ὁ ὁποῖος ἀνακαίνισε τὴν πόλη ἔτσι ὥστε συγκρίνεται σε πλοῦτο καὶ ομορφιά με τὶς μεγαλουπόλεις τῆς Δυτικῆς Ἑυρώπης,⁵⁰ ἡ Ὀδησσὸς προσεῖλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον ξένων ἠθοποιῶν που τὴν ἐπισκέφθηκαν, ὅπως ἡ διάσημη ἠθοποιὸς Σάρα Μπερνάρ⁵¹ καὶ ὁ βαρύτονος τῆς Ὀπερας τοῦ Παρισιοῦ Βίκτωρ Μορέλ, ὁ ὁποῖος παρακάθισε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ περίφημα κλειστά δείπνα τοῦ Μαρασλή, ὅπως καὶ ἄλλοι σπουδαῖοι ἠθοποιοί, προσκεκλημένοι τοῦ φιλότεχνου δημάρχου.⁵² Ὁ ἴδιος διοργάνωνε στὴν ἐπαυλὴ του ἰδιωτικὲς παραστάσεις, ὅπου συχνὰ ἐλάμβανε μέρος. Ἀναφέρεται ὅτι σε νεαρὴ ἡλικία εἶχε πρωταγωνιστήσῃ σε μία ἀπὸ αὐτὲς, στὸ ἔργο *Gérard, le tueur des lions* μονόπρακτο κωμειδύλλιο τῶν Lambert Thiboust καὶ Ernest Lehmann.⁵³

Πέρα από το ερασιτεχνικό θέατρο της ελληνικής παροικίας, στην Οδησσό γνώρισε ημέρες δόξας το λυρικό θέατρο. Το 1883 με ενέργειες του Γρ. Γρ. Μαρασλή άρχισε να κατασκευάζεται νέο κτίριο θεάτρου, στη θέση του πρώτου δημόσιου θεάτρου που κτίστηκε το 1810 και κάηκε το 1873, από τους αρχιτέκτονες της Όπερας της Βιέννης F. Felner και H. Helmer. Το Δημοτικό, όπως ονομαζόταν, Θέατρο που εγκαινιάστηκε το 1887, θα στεγάσει στη συνέχεια την Όπερα της Οδησσού.⁵⁴

Ο Μαρασλής με την οικονομική δύναμη που διέθετε και το κύρος του πέτυχε τη μετάκληση διάσημων ξένων καλλιτεχνών του μελοδράματος. Το φιλόμουσο αυτό περιβάλλον έδωσε την ευκαιρία να διαπλαστούν και πολλοί Έλληνες λυρικοί καλλιτέχνες, μερικοί από τους οποίους σταδιοδρόμησαν με ξενικά ονόματα, κυρίως εκρωσισμένα, γι' αυτό και διέλαθαν της προσοχής των ιστορικών του ελληνικού μελοδράματος. Ας μνημονεύσουμε τους τενόρους Άννα και Θάλεια Μυταράκη, τον Ηρακλή Πασχαλίδη και την υψίφωνο Οικονομίδου. Από την Οδησσό κατάγονται επίσης οι μελοδραματικοί καλλιτέχνες Ελένη και Βικτώρια Θεοδωρίδη, η Κάκια Κοκκινάκη μετέπειτα Κρασνόβα, η Μάγδα Φλερύ και η χορεύτρια Βέρα Καράλη.⁵⁵

Θεατρικές εκδόσεις

Η περί το θέατρο ενασχόληση της εκεί ελληνικής παροικίας εκτείνεται και στην έκδοση θεατρικών έργων από τα τυπογραφεία που λειτουργούσαν στην Οδησσό και τα οποία, με την πολλαπλή εκδοτική τους δραστηριότητα συνέβαλαν στη διάχυση της γνώσης και του πολιτισμού.

Το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στην Οδησσό ιδρύθηκε το 1828 στα πλαίσια της λειτουργίας της Ελληνεμπορικής Σχολής,⁵⁶ εγχείρημα με προεργασία μιας δεκαετίας, όταν το 1818 τρεις Έλληνες έμποροι της Οδησσού, ο Κυριάκος Παπαχατζής, ο Αλέξανδρος Κουμπάρης και ο Κωνσταντίνος Αρτίνοφ συνέστησαν για το σκοπό αυτό την «Ελληνική Τυπογραφική Εταιρεία»⁵⁷. Ακολούθησαν το ελληνικό τυπογραφείο του Νικολάου Χρυσογέλου το 1881, το τυπογραφείο της ελληνικής εφημερίδας το «Φως» (1906-1911) καθώς και αυτό του Λ. Παπαδάτου. Εκτός από τα τέσσερα αυτά ελληνικά τυπογραφεία, ελληνικά βιβλία εκδίδονταν και στα ρωσικά τυπογραφεία της πόλης.⁵⁸

Η μέχρι τώρα βιβλιογραφική έρευνα έχει εντοπίσει να έχουν εκδοθεί στην Οδησσό τα παρακάτω θεατρικά έργα: *Εκάβη* του Ευριπίδη σε μετάφραση Α. Γ. Κωνσταντά (1831), *Ο Ηρακλής και οι Ολυμπιακοί αγώνες ή Φιλία και έρωσ* πεντάπρακτο δράμα του Γ. Π. Κόντη (1870), *Η υποκρινομένη την πριγκιπέσσα* τετράπρακτη κωμωδία του ηθοποιού Βασίλειου Ανδρονόπουλου (1875), *Η Μαρία αιχμάλωτος εκ της καταστροφής της Χίου* δράμα του Α. Χρυσοβέργη (1875), *Οι δύο κωφοί* μονόπρακτη κωμωδία που εκδίδεται από τον Κωνσταντίνο Χαλκιοπούλο, διευθυντή του εν Οδησσό ελληνικού δραματικού θιάσου (1885), *Ο δραματογράφος* πεντάπρακτη τραγωδία του Κωνσταντίνου Σ. Πέρβελη (1887), του ιδίου *Η Γιαννούλα* τρίπρακτο δράμα (1888) και *Το όνειρον* πεντάπρακτο δράμα (1888), *Μονομαχία δύο δειλών* μονόπρακτη κωμωδία εκ του ιταλικού (1889), *Ο ήρωσ Γκριτζόβαλι, ή Αι εν συνόροις, συμπλοκαί του 1886* τετράπρακτη τραγωδία ανώνυμου συγγραφέα (1892), δύο μονόπρακτες κωμωδίες του Βλαδίμηρου Α. Παρασκευά *Τρία λάθη* και *Υποχονδριακός* (1895), *Μάρκος Βότσαρης* τετράπρακτο μελόδραμα Ι. Κατσιαλούπη (1895), *Αυτόχειρ φοιτητής* τρίπρακτο δράμα του Ξενοφώντος Ν. Γιαννακόπουλου, *Κωνσταντίνος Παλαιολόγος* πεντάπρακτη τραγωδία του Ιωάννη Ζαμπέλιου και *Ιππόλυτος στεφανηφόρος* τραγωδία του Ευριπίδη σε έμμετρη μετάφραση από τον Κωνσταντίνο Γ. Λαναρά (1900).⁵⁹

Θεατρικοί χώροι

Οι πρώτες ερασιτεχνικές παραστάσεις των Ελλήνων στην Οδησσό στεγάστηκαν στο δημόσιο θέατρο της πόλης, που εγκαινιάστηκε το 1810, ένα θέατρο κόσμημα που δεν είχε τίποτα να ζηλέψει από τα αντίστοιχα της Δυτικής Ευρώπης. Και ήταν σ' αυτό τυχερός ο ελληνικός θίασος, γιατί μπορούσε να αξιοποιήσει τα τεχνικά μέσα, σκηνικά και κοστούμια, ενός καλά οργανωμένου θεάτρου, προκειμένου να παρουσιάσει ευπρόσωπες παραστάσεις,⁶⁰ παρότι δεν διέθετε προηγούμενη σκηνική εμπειρία. Στα τέλη του 1821, τη διεύθυνση του θεάτρου ανέλαβε ο Νέγρης, έμπορος ελληνικής καταγωγής.⁶¹

Στη μετεπαναστατική περίοδο, εκτός από το θέατρο της Οδησσού, ελληνικές παραστάσεις εντοπίζονται σε ιδιωτικούς χώρους, όπως η οικία Κ. Βαρβάτη και η οικία Γρ. Μαρασλή, επίσης στα εκπαιδευτήρια Λύκειο «Ρισελιέ» και Ελληνεμπορική Σχολή, που ιδρύθηκαν την ίδια χρονιά το 1817, στην αίθουσα του νέου Χρηματιστηρίου,⁶² στο θέατρο «Σιμπιριάκ»⁶³ και στη ναυτιλιακή Λέσχη της πόλης.⁶⁴

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στους θεατρικούς χώρους προστέθηκαν από το 1871 το Ελληνικό Παρθεναγωγείο, όπου εντοπίζεται μαθητική θεατρική δραστηριότητα και στον 20ό αιώνα.⁶⁵ Το 1891 ένας Έλληνας, ο Νικόλαος Χιονάκης του Νικολάου μνημονεύεται ως διευθυντής του θεάτρου της Οδησσού.⁶⁶ Ίσως πρόκειται για το θέατρον «Ρωσσικόν» όπου δίνει παραστάσεις ο «Μένανδρος» το 1892.

Στον 20ό αιώνα, η Ελληνεμπορική Σχολή, μετέπειτα γνωστή ως Ελληνική Σχολή Αρρένων αποκτά μετά από πολλές μετακινήσεις ιδιόκτητο τετραώροφο κτίριο που οικοδομείται το 1913 με σχέδια του Ιταλού αρχιτέκτονα Νταλάβκα, σε οικοπέδο δίπλα στο Ελληνικό Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο και το Νηπιαγωγείο της ελληνικής εκκλησίας της Αγίας Τριάδος.⁶⁷ Στο κτίριο αυτό στεγάστηκε το θέατρο «Μάλι» (=Μικρό Θέατρο) που γρήγορα έγινε δημοφιλές για το επιλεγμένο ρεπερτόριο σύγχρονων Ρώσων και ξένων δραματουργών, καθώς και η Ελληνική Λέσχη «Ομόνοια» που είχε ιδρυθεί το 1900. Τα έσοδα από τα ενοίκια των χώρων αυτών συνέβαλαν στη λειτουργία της Ελληνικής Σχολής Αρρένων.⁶⁸

Καλλιτεχνικές εκδηλώσεις στον 20ό αιώνα εντοπίζονται επίσης στη Λέσχη «Ζάτρικ», στο κτίριο της Στρατιωτικής Εταιρείας,⁶⁹ καθώς και στο θέατρο «Αρμονία», όπου δίνει παραστάσεις το 1910 ο επαγγελματικός θίασος «Αριστοφάνη» του Αναστάσιου Απέργη.⁷⁰

¹ Καρδάσης, Βασίλης. *Ο Ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου* (Αθήνα, 1997), σελ. 13-15.

² Ο.π., σελ. 23. Το 1794 το μοναδικό σχολείο της πόλης ήταν το ελληνικό με 72 μαθητές (Παπουλίδης, Κωνσταντίνος «Η εκπαιδευτική και πολιτιστική δραστηριότητα των Ελλήνων της Οδησσού το 1906 και 20ό αιώνα». Στον τόμο: Διακονία: Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου. *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, 1988, σελ. 648).

³ Καρδάσης, Βασίλης, ό.π., σελ. 29-39.

⁴ Newbolt, J. «Οι Έλληνες βασιληάδες του σταριού». *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, αρ. 3 (1923), σελ. 147 κεξ.

⁵ Καρδάσης, Βασίλης *Έλληνες ομογενείς στη νότια Ρωσία: 1775-1861*. (Αθήνα, 1998), σελ. 115-236.

⁶ Karidis, V. "A greek mercantile paroikia: Odessa 1774-1829" in *Balkan society in the age of Greek Independence*. Ed by R. Clogg (London, 1981), σελ. 111 – 136.

⁷ Παπουλίδης, Κ. ό.π. Βλ. επίσης Αυγητίδης, Κ. Γ. *Τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οδησσού: 1816-1936*: (Αθήνα, 2000).

⁸ *Η εν Οδησσώ ελληνική εκκλησία της Αγίας Τριάδος 1808-1908*. Οδησσός, 1908. Βλ. επίσης Καρδάσης, Βασίλης. *Ο Ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*, ό.π., σελ. 26-28.

⁹ Παπουλίδης Κωνσταντίνος. «Η Ελληνεμπορική Σχολή της Οδησσού: 1817-1917». *Αρχείον Πόντου*, τόμ. 37, (1982), σελ. 142-152.

¹⁰ Σπάθης, Δημήτρης. *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο: Επτά μελέτες*. (Θεσσαλονίκη, 1986), σελ. 51.

- ¹¹ Ταμπάκη, Άννα. «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησό: 1814-1818. Αθησαύριστα στοιχεία». Στον τόμο: *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις 18^{ος} – 19^{ος} αι.: Μία συγκριτική προσέγγιση*. (Αθήνα, 1993), σ. 41. (Πρώτη δημοσίευση στο περ. *Ο Ερασιστής* αρ. 16 (1980), σελ. 229-239).
- ¹² Σπάθης, Δ. ό.π.
- ¹³ Ταμπάκη, Α. ό.π., σελ. 42.
- ¹⁴ Σπάθης, Δ. ό.π.
- ¹⁵ Ταμπάκη, Α., ό.π., σελ. 46.
- ¹⁶ Ο.π., σελ. 45.
- ¹⁷ Ο.π., σελ. 47.
- ¹⁸ Ο.π., σελ. 45 και Σπάθης, ό.π., σελ. 51.
- ¹⁹ Ταμπάκη, ό.π. και Σπάθης, σελ. 53-54.
- ²⁰ Ταμπάκη ό.π., σελ. 48.
- ²¹ Σπάθης ό.π., σελ. 52.
- ²² Ο.π., σελ. 53.
- ²³ Ταμπάκη ό.π., σελ. 42.
- ²⁴ Ο.π., σελ. 43.
- ²⁵ Σπάθης, Δημ. «Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Νικόλαο Πίκκολο» *Ο Ερασιστής*, αρ. 15 (1979), σελ. 256-320 και στον τόμο *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο* ό.π., σσ. 145-198.
- ²⁶ Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός* ό.π., σελ. 55-56.
- ²⁷ Λάσκαρης, Νικ. «Τα εν Οδησώ: 1814-1824». Στον τόμο: *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*. Τόμ. Α' (Αθήνα, 1939), σελ. 164. Βλ. επίσης Πούχγερ, Βάλτερ *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα*. (Αθήνα, 1993), σελ. 94.
- ²⁸ Πούχγερ, Βάλτερ. *Είδωλα και ομοιώματα: Πέντε θεατρολογικά μελετήματα*. (Αθήνα, 2000), σελ. 75-76.
- ²⁹ Λασσάνης, Γεώργιος. *Τα θεατρικά*. Φιλολογική επιμέλεια Βάλτερ Πούχγερ. (Αθήνα, 2002). Βλ. εισαγωγή.
- ³⁰ Σπάθης, Δημ. ό.π., σελ. 58.
- ³¹ Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χρυσόθεμις. «Οι Έλληνες ηθοποιοί 1800-1917: Η δύσβατη πορεία». Στον τόμο: *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών ογδόντα χρόνια 1917-1997: Ιστορική αναδρομή*. (Αθήνα, 1999), σελ. 36-38. Βλ. επίσης Βάλτερ Πούχγερ «Ηθοποιοί και αγωνιστές του 1821: Μία ηρωική τυπολογία». Στον τόμο: *Σταθμίσεις και ζυγίσματα: Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*. (Αθήνα, 2006), σελ. 172-175.
- ³² Ταμπάκη, Άννα ό.π., σελ. 43.
- ³³ Σπάθης, Δημ. ό.π., σελ. 58-59.
- ³⁴ Λάσκαρης, Νικ. ό.π., τόμ. Α', σελ. 176.
- ³⁵ Ο.π., σελ. 177.
- ³⁶ Ραγκαβής Αλέξανδρος – Ρίζος. *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', (Αθήνα, 1894) σελ. 130.
- ³⁷ Αυγητίδης, Κώστας Γ. *Τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οδησού: 1816-1936*. (Αθήνα, Γιάννινα, 2000), σελ. 150.
- ³⁸ Του ιδίου, *Οι Έλληνες της Οδησού και η Επανάσταση του 1821*. (Αθήνα, Γιάννινα, 1994) σελ. 223.
- ³⁹ Χατζηπανταζής, Θόδωρος. *Από τον Νείλου μέχρι του Δουνάβηως: Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου στο ευρύτερο πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου, από την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*. (Ηράκλειο, 2002), τόμ. Α₂, σελ. 666.
- ⁴⁰ Ο.π., σελ. 984-985.
- ⁴¹ Βλ. Αρχείο Προγραμμάτων ΘΜ, φάκ. 17/9-2880.
- ⁴² Καρδάσης, Βασίλης. *Ο Ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*, ό.π., σελ. 124.
- ⁴³ Βλ. Αρχείο Προγραμμάτων ΘΜ, φάκ. 53/5.
- ⁴⁴ Αυγητίδης, Κώστας *Τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οδησού*, ό.π., σελ. 153.
- ⁴⁵ Ο.π., σελ. 65.
- ⁴⁶ Ο.π., σελ. 152.
- ⁴⁷ Ο.π., σελ. 117.
- ⁴⁸ Ο.π., σελ. 153.
- ⁴⁹ Παπουλίδης, Κων/νος. *Γρηγόριος Γ. Μαρασλής 1837-1907: Η ζωή και το έργο του*. (Θεσσαλονίκη, 1989).
- ⁵⁰ Καρδάσης, Βασίλης, ό.π., σελ. 139-155.
- ⁵¹ Καραβία, Μαρία. *Οδησός: Η λησμονημένη πατρίδα*. (Αθήνα, 1998), σελ. 52.
- ⁵² Ο.π., σελ. 57.

-
- ⁵³ Ο.π., σελ. 58. Είχε παιχτεί στο Παρίσι στο Palais-Royal, στις 5 Φεβρ. 1856.
- ⁵⁴ Ο.π., σελ. 52.
- ⁵⁵ Της ίδιας. «Έλληνες ηθοποιοί και καλλιτέχνες στην Οδησσό». Στο αφιέρωμα «Το θέατρο της Διασποράς». *Επτά Ημέρες Καθημερινής*, 7 Σεπτ. 2003, σελ. 14.
- ⁵⁶ Αυγητίδης, Κώστας Γ. *Η εκδοτική δραστηριότητα των ομογενών της Οδησσού: 1829-1917*. (Αθήνα, Γιάννινα, 2000), σελ. 10.
- ⁵⁷ Ο.π., σελ. 8-9.
- ⁵⁸ Ο.π., σελ. 10-14.
- ⁵⁹ Ηλιού, Φίλιππος και Πόπη Πολέμη. *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900:Συνοπτική περιγραφή*. (Αθήνα, 2000), 3 τόμ. Βλ. επίσης Αυγητίδης, Κ. Γ., ό.π., σελ. 35-124.
- ⁶⁰ Σπάθης, Δημ. ό.π., σελ. 60.
- ⁶¹ Αυγητίδης, Κ.Γ. *Οι Έλληνες της Οδησσού και η Επανάσταση του 1821*, ό.π., σελ. 222.
- ⁶² Ο.π., σελ. 223.
- ⁶³ Του ιδίου, *Η εκδοτική δραστηριότητα των ομογενών της Οδησσού* ό.π., σελ. 11.
- ⁶⁴ Του ιδίου, *Τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οδησσού*, ό.π., σελ. 151.
- ⁶⁵ Ο.π., σελ. 155.
- ⁶⁶ Ο.π., σελ. 151.
- ⁶⁷ Ο.π., σελ. 38-40.
- ⁶⁸ Ο.π., σελ. 39.
- ⁶⁹ Του ιδίου, *Οι Έλληνες της Οδησσού και η Επανάσταση του 1821*, ό.π., σελ. 223.
- ⁷⁰ Βλ. Αρχείο προγραμμάτων ΘΜ φάκ. 53/5.